

Yeni Türkiye. 32,2000. 735-753.

MEDRESEDEN MEKTEBE OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞME

Prof.Dr. Mustafa Ergün
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Klasik Osmanlı eğitim sisteminin oluşumu

Sıbyan Mektepleri

Osmanlıların ilköğretim seviyesindeki okullarına genel olarak "sıbyan mektebi" veya "mahalle mektebi" denilmektedir. Sıbyan okullarına "mekteb" veya "küttab", yoksul çocuklar için açılanlara da "küttab-ı sebil" veya "mekteb-i sebil" de deniyordu. Küttab veya mekteb, "yazı öğretilen yer" anlamına gelir. İhtimal önceleri burada sadece yazı öğretiliyordu. Ancak sonra temel islâmî bilgiler de bu okullarda verilmeye başlanmıştır.

Önceleri bu öğretim için özel olarak yetiştirilmiş öğretmenler olmadığı gibi, "okul" denebilecek binalar da yoktu. İmâm Mâlik de, mescidleri kirletebilecekleri düşüncesi ile, onlara mescidlerde yer vermeyince bu okullar özel evlerde, mescit ve cami kenarlarında vs. yer bulmuşlardır. Bu okulları vakıflar, zengin kişiler ve çoğu zaman da halk yaptırıyordu.

Küttab veya Mekteb öğretmenlerine "muallim" deniliyordu. Muallimler genellikle o mahalle veya caminin imamı da olurlar; imamların eşleri de kız öğrencilere öğretmenlik yapabiliirdi. Muallimler genellikle fazla itibar görmezlerdi. Küttab öğretmenleri çeşitli zamanlarda ve Kur'ân'ın bitiminde, öğrencilerden ve ana babalarından hediyeler alırlardı.

Çocukların küttaba başlama yaşı, 7 civarında idi. Bitirme ise 13-15 yaşları arasında, buluş çağında olurdu. Başlama, özellikle Osmanlılarda "amin alayı" denilen, çocukların ve öğretmenlerin katıldığı, ilahiler okuyarak o yerleşim yerinde yürüyüş yapılan bir törenle olurdu. Okul genelde tek bir dersane şeklinde olur ve burada farklı seviye ve yaşlarda çocuklar bulunabiliirdi. Dolayısıyla bu tür ortamlarda dayak olayları da fazlaca olurdu.

Öğretimin esası Kur'ân idi. Öğrenciden üç yılda Kur'ân'ın ezberlemesi istenirdi. Ama bu, çoğu zaman ezber olmaz, Kur'ân'ın hatmi (baştan sona bir kez yüzünden okunması ve bazı sayfaların ezberlenmesi) olurdu. Programın

içinde yazı da vardı. Yazı, şiir ve atasözleri üzerinde olurdu, Küttablarda, bu derslere ek olarak hikâyeler ve aritmetik de vardı. İbadet şekilleri de öğretiliyordu. On yaşına kadar Kur'ân'ı hatmeden çocuk, daha sonra kelime bilgisi, hitabet, dilbilgisi, edebiyat, tarih gibi ek konular üzerinde üç yıl daha çalışabilirdi. Perşembe öğleden sonra ve Cuma günleri tatil idi.

Bizans'da ve İslâm âleminde temel öğretim, genel şartlar ve prensipler bakımından birbirlerine çok yakındı.

Her iki taraf da, eğitilmiş iyi bir dindar kişi yetiştirmeyi amaç edinmişlerdir. Her iki taraf da, eğitimin ailede verilmesi taraftarıdır. Eğitim yaşı olarak 6 yaşın sonlarını alıyorlar. İslâm âleminde okullar câmilerle ne kadar içli-dışlı ise, Bizanslılarda da manastırlarda, narthexlerde veya büyük kiliselerde idi. Öğrencilerin oturdukları yerler de aynı idi: sıralar, toprak, koyun postları, probea, diphteria.. Öğrencilerin kullandıkları malzemeler de birbirine yakın: tabletler (pinakidion), taş tahta (abakion), yazı takımı (kalamarin), mürekkep şişesi (melanin), kamış kalemler (kalamon).. Her iki tarafta da cevizden ezilerek yapılan mürekkepler kullanılıyordu. İlkokul öğretmenleri, her iki tarafta da sefil ve müşkül bir halde idiler ve alay konusu oluyorlardı. Öğrencilerin çeşitli zamanlarda ve çeşitli vesilelerle getirdikleri hediyeler ile yaşıyorlardı. İslâmiyette Kur'ân'ı bitirtirince hocaya verilen “hitma” Bizans'ta “nomisms” adını alıyordu.

Müfredat programları da mukayese edilebilir şekilde: Okuma-yazma, Gramer, Hesap... İki tarafta da atasözleri ve vecizeleri, öğretim malzemesi olarak kullanıyorlardı.

Öğretim metotları da aynı idi. Ezber (psalmodient, telkîn) öğretime hakim idi. Derslere “besmele” ve “hamdallah” ile başlanıyor, her hafta sonunda kontrol ediliyordu. Hafta sonu tatilleri, ikisinde de vardı. Her iki tarafta da sınıf disiplin ve düzeni, yaşlı öğrenciler ('arif, protoskkolos) tarafından korunmaya çalışılıyordu.

Öğretimdeki ceza metotları da aynı idi. Arapların Falakası, Bizanslılarda “phallagas” şeklinde vardı. Falaka, çok eskiden beri, doğuda da batıda da kullanılan bir aletti. Cezalandırmadan başka amaçlar için de kullanılıyordu. Arapça yazmak, çatlatmak fiilinden mi geldiği, yoksa Yunanca “jalaggaz” şeklinden mi geldiği şüpheli, ama birinci ihtimal daha kuvvetli.

Buradan çıkaracağımız sonuç, Anadolu ve Doğu Akdeniz çevresinde ilköğretim alanında ayrı dinlerin, kültürlerin ve ulusların birbirine oldukça

yakın, birbirinden etkilenmiş bir ilköğretim sistemleri vardı. Osmanlılar da uzun yüzyıllar boyunca bu sistemi yaygın olarak kullanmışlar idi.

Medreseler

İslam dünyasının karakteristik eğitim kurumu medreselerdir. Bu başlangıçta genelde Türk-İslam kültür çevrelerinde ortaya çıkıp gelişmesine karşın, zaman içinde her tarafa yayılmış ve ilköğretim üstündeki değişik eğitim kademelerini temsil etmiştir.

Medreselerin doğuşu

Medreselerin ne zaman, nerede ve hangi etmenlerle ortaya çıkışı meselesi, henüz itiraz kabul etmez bir şekilde ortaya konulmuş değildir. Bu hususta araştırma yapanların görüşleri kısaca şu şekilde gruplandırılabilir:

Medrese sistemi, çok eski zamanlardan beri var olan câmî okullarının bir devamıdır. Bir câmide belli bir hücre derslere ayrılınca veya bir sütun dibinde öğretim halkası oluşturunca, buraya “medrese” denirdi. Daha sonra medrese ve cami binaları da birbirinin fonksiyonlarını görmeye başlamıştır. Bazı binalar her iki isimle de anılıyordu.

Câmideki öğretim yeri ile medreselerdeki öğretim arasında önemli farklar vardır. Câmilerdeki ayrı ayrı halkalar, medreselerde ahenkli bir çalışma şekli haline dönüşüyordu. Mimarlık açısından da câmiler medreselere değil, medreseler câmilere yeni şekiller vermişlerdi. Câmî ve medrese arasındaki kavram kargaşası, herhalde “medrese” kelimesinin, normal okul anlamında kullanılmasından doğmuştur. Elbette, medreselerden önce câmî okulları vardı. Ama bunlar medreseye kaynaklık etmemiş, belki de medreselerin Suriye'ye yayılmaları sırasında, bu iki öğretim kurumu arasında bir birleşme ve karışma olmuştur.

Cami ile medrese arasındaki bu içli-dışlı arkadaşlık, çok yerde yakın zamana kadar devam etmiş, bazı yerlerde hâlâ da devam etmektedir. Bu iki kuruluş, aynı fonksiyonları görmüşler, iç-içe olmuşlar, aynı idare tarafından yönetilmişlerdir. Birbirlerinin eksiklerini tamamlamışlardır. Buna dayanarak Pederson, medreselerin, câmilerden tamamen ayrılmadan ortaya çıktığını söylemiştir.

Şu veya bu sebeple câmîye terk eden müderrislerin, seçtikleri öğrenciler için kendi evlerinde kurdukları dershaneler, "medrese"nin kaynağı olarak gösterilmiştir. Bu, İranlılara has özel medreseler; Irak, Suriye ve Mısır medreselerinin kurucuları tarafından kopya edilebilecek birer model olabilir mi? Başka bir deyişle, özel ve küçültülmüş bir dershanenin, bir devlet

kuruluşu haline çevrilmesi onun, gelecek günlerde oynayacağı rolün bilincini ve önemini yerine getirebilir mi?

Diğer taraftan da medrese ile Dârü'l-ilm arasında, birinin diğeri üzerinde etkisini akla getirebilecek olumlu bir paralellik var. Bizim gördüğümüz Dârü'l-ilimin gelişmiş şekli, şî'î İsmâ'îli propagandasının bir âleti idi. Şî'i idareciler tarafından, sünni halka inançlarını empoze etmek için açılıyorlardı. Medrese de, bütün yasak inanç şekillerine ve bilhassa şî'iliğe karşı bir tepki olarak ortaya çıktığına göre, Dârü'l-ilmilerin halefi olmuşlardır.

Dârü'l-ilmiler ile medreseler, yaptıkları mücadele yanı sıra, vakıf şartları bakımından da birbirlerine benzerler. Öğrencilere ve müderrislere sunulan misafirperverlik; her iki kuruluşta da vardır. Program bakımından da Dârü'l-ilmiler ile medreseler arasında bir yakınlık var. Pek çok kişiler, câmilerde adab dersi olmadığı için, oradan ayrılmış, Dârü'l-ilmilere girmişlerdir. Adab dersi, medreselerde de vardı. Bu bakımdan çok sayıda âlimler, câmilerden ayrılarak medreselere yerleşiyorlardı. Kütüphâne de, Dârü'l-ilm ile medrese arasındaki başka bir kuvvetli bağdır. Kütüphâneler, doğrudan doğruya Dârü'l-ilmilerden medreselere geçmişlerdir. Öğrenciler de iki kuruluş arasındaki diğeri bir kuvvetli bağdır. Müderris ve öğrenci sınıfları, Dârü'l-ilmiler içinde teşekkül etmişti. Dârü'l-ilmiler yapıncaya kadar, câmi ve saraylarda yerleşen öğretmen ve öğrenciler, sonra bu kuruluşlarda toplanarak ders yapmışlardır. Medreselere bu da tesir etmiş olabilir. Devlet memurları yetiştirme fonksiyonu da, iki kuruluş arasındaki bir başka ortak taraf idi.

Horasan ve Maverâünnehir yöresindeki “medrese” adlı okulların devamı ve gelişimidir. Medreselerin asıl memleketi, Horasan ve Maverâünnehir bölgesidir. Nizâmülmülk'ten önce o yöredeki okullar; Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular tarafından destekleniyorlardı. Bu hanedanlar tarafından desteklenen medreseler, Nizâmiye Medreselerinin esas kökeni olmuş olabilirler.

Horasanın özel veya câmilere bağlı ilkel medreseleri. Karmatî manastırlarına bağlı okulların nüfuzlarını azaltmak, hiç olmazsa hafifletmek için açılmışlardır. Bu şekilde, zaviye okullarının, medrese sisteminin gelişiminde rol oynadığı söylenebilir. Julian Ribera, medrese sisteminin gelişimini biraz daha geriye götüren araştırma sonucunda, sünnî medreselerinin, Horasan'daki Karmatî propagandasını önlemek için ortaya çıktıklarını iddia ediyor. Ona göre sünnî medreseleri, Karmatî manastır okullarını kopya etmek suretiyle ortaya çıkmış olabilirler.

J.Ribera, yakın doğudaki Hıristiyan okullarının, medreseler için bir model olabilecekleri ihtimalini ileri sürüyor. Gerçekte Bizans'da Üniversiteler vardı. Yalnız Bizans eğitimi; medreselerin temeline, sistemine etki edebilecek durumda değildi. Üstelik medresenin ortaya çıkmaya başladığı devirde, Bizans üniversitelerinde bir ortadan kaybolma var. Yâni başkalarına tesir edecek bir kuvveti yok. Üstelik medreselerin doğuş yeri Suriye ve Filistin değil, Horasan yöresidir. Bu bakımdan Ribera'nın bu iddiası, öbür etmenlerin yanında daha zayıf kalıyor.

Horasan yöresindeki basit medreselerin doğuşunda, Budist manastırlarının da tesiri olmuştur. Türk medrese-mescit sisteminin doğuşunda, “Buyan” veya “Vihar” adlı külliye sisteminin önemli bir payı olsa gerek. Külliyelerin amacı, önce “toyn” (Budist rahip)lara yerleşim ve yolculara barınak yeri olmaktı. Daha sonraki görevi ise, öğrencileri eğitmek idi. Bu külliyelerdeki öğretim, 10 yıl kadar sürerdi.

Türkler, IV. yüzyıldan itibaren, Budist Külliyeleeri yaptırmaya başlamışlardır. Göktürkler de VI. yüzyıldan itibaren Burkan (Budist) dinine girmeye başlamış ve Budist Külliyeleeri yaptırıyorlardı. Türkler, külliye kavramını Budizm'den islâmiyete geçirmişlerdir.

Orta-Asya'da İslâmiyet, yabancı dinlere (Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık) karşı mücadele etmek için medreseleri kurarken, Budist viharalarını taklit ediyordu.

Selçuklu medrese sistemi

Türkler Ortadoğu'ya iyice girmek istediklerinde, bu kez karşlarına Araplar değil şii İranlılar çıktı. Biraz da bu nedenden, yeni kurulan Türk devletleri sünnilğin savunucusu durumuna geçtiler. Karahanlılar, Gazneliler, Eylekoğulları, Ahşidoğulları ve Selçuklular böyle bir dinî ve siyasî ortamda ortaya çıktılar. Batıdan Fatımiler ve doğudan Büveyhî şii devletlerinin baskısıyla yıkılmak üzere olan Abbasi Devleti'nin yardımına çağrıldılar. Gerek İran'da gerekse Suriye'de İran kökenli bu devletleri uzun mücadelelerden sonra ortadan kaldırdılar. Bu arada iktidarlarını sağlamlaştırmak, halkı da kendi yanlarına çekmek için Orta Asya'da geliştirdikleri medreseleri de getirip etkin olarak kullanmaya başladılar.

Nizamü'l-Mülk, Selçukluların İranlı bir sünni vezirleri idi. Sultan Alpaslan'ın veziri olarak ilk önce İmam Cuveynî için Nişapur Nizamiyesini, 1067 yılında Ebu İshak Şirazî için Bağdad Nizamiyesini, daha sonra Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Musul, Amul, Harcird, Rey, Buçenc Nizamiyelerini yaptırmıştır. Bu medreselerin hemen hepsi o zamanın meşhur

âlimleri için yapılmıştır. Ayrıca hemen her medreseye zengin vakıflar bağlanmış, müderrislerin ve özellikle öğrencilerin devlete ve sünnî görüşlere iyice bağlanması için para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır. Nizamü'l-mülk'ün yaptırdığı medreselerin sayısının daha fazla olduğu tahmin ediliyor.

Nizamülmülk bu medreseleri birinci planda devletin sünnî olmayan görüşlere karşı savunulması ve menfaatlerinin gözetilmesi amacıyla kuruyordu. Selçuklu Devleti'nin şiilere kargı savaşında ve bu savaşın kazanılmasında medreselerin rolü inkâr edilemez. Aynı zamanda bu medreselerde ders veren müderrisler, bu medresenin çeşitli imkânlarından yararlanarak bir meslek sahibi olan yoksul öğrenciler çeşitli görevler için dağıldıkları çeşitli yerlerde Selçuklu Devletine bağlılığı propaganda etmişlerdir. Nişapur medresesi kurulurken Sultanın izni alınmış ve bu izinle ülkenin her tarafına medreseler kurulmuştur. Medreseler devlet girişimi ve devlet parası ile yaptırılmıştır. Bu durum Nizamü'l-mülk'ün hem bir başbakan hem de Eğitim Bakanı gibi çalıştığını gösteriyor.

Nizamiye medreseleri, tarihte “eğitimde şans ve fırsat eşitliği” sağlamanın mükemmel örneklerinden biridir. O zamanlar yükseköğretim maddî problemi olmayan, kolayca kitap satın alabilen ve çeşitli yerlerde araştırma yapabilenlerin hakkı idi. Devlet, medreseleri “yatılı ve burslu” bir eğitim kuruluşu haline getirmekle öğretimde imkân ve fırsat eşitliğini sağlama çalışmalarına girişmiş oluyordu. Bu medreselere bağlanan zengin vakıflar, onların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sürekli bir gelir kaynağı oluyordu. Müderris ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanınca, onlar da kendilerini kayıtsızca bilime ve öğrenmeye verebiliyorlardı. Nizamü'l-mülk'ün inancına göre, eski sultanlar âlimlere ve öğrencilere maaş vermedikleri için, onlar da sultanlara karşı ve hattâ onların devletlerine karşı propaganda yapıyorlardı.

Bu denli yaygın Nizamiye medreseleri kurmanın bir başka amacı, Büveyhoğullarının yıkılmaları üzerine onların topraklarında kurulan yeni devletin idarî kadrolarında ihtiyaç duyulan devlet memurlarını yetiştirmek olmalıdır. Bir de Nizamiye medreseleri artık ordulardan ve elçilerden oluşan eski devlet sisteminin değiştiğinin, bunun yerine egemen olduğu bütün topraklarda çeşitli işleri devletin yönetim felsefesi içinde yapacak kadrolara ihtiyaç duyulduğunun ve bunları yetiştirmenin de devletin esas görevlerinden biri olduğunun göstergesi gibi gelmektedir.

Selçuklu medreseleri müderris-öğrenci ilişkilerinde bir yenilik getirmemişti ama öğrenci statüsünde bazı yenilikler getirmişti: Bu, medrese

öğrencilerinin büyük bir kısmının yatılı olması ve bu arada medrese vakfından burs alabilmeleridir.

Nizamülmülk sağlam esaslar üzerinde bir “Nizamiye geleneği” başlattıktan ve bunun başarısını gösterdikten sonra, Selçuklu ülkesinin çeşitli şehirlerinde yaygın bir medrese kurma faaliyeti başladı.

Gerek Selçuklular, gerekse bunun arkasından gelen Beylikler ve İlhanlılar zamanında Anadolu'da Selçuklu geleneğinde bir çok medreseler kuruldu. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılları ve Beylikler döneminde Anadolu'nun birçok yerleşim yerine camilerle beraber medreseler de kurulmuştur.

Osmanlı medrese sistemi

İstanbul'da Fatih medreseleri yapıldıktan sonra, Osmanlı Devleti sınırları içindeki medreseler de bir derecelenmeye, yeni bir teşkilâta tabi tutuldu. Buna göre, medreseler aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralandı:

· Hâşiye-i Tecrid: Buralarda çalışan müderrislerin yevmiyesi 20-25 akça idi. Burada okutulan ana kitap “Hâşiye-i Tecrit” olduğundan medrese de bu adı almıştı. Bu kademede ayrıca Emsile, Bina, Maksût, Avâmîl, İzhar, Kâfiye, Şerh-i Tevalî, Şerh-i Feraîz, Mutavvel gibi kitaplar okutulurdu.

· Miftah medreseleri: Hâşiye-i Tecrid medreselerinin üstünde, müderrislerinin 30-35 akçe aldıkları ve okutulan ana kitabın “Şerh-i Miftah” olması nedeniyle bu ismi almış medreselerdi. Ayrıca burada da Hâşiye-i Tecrid, Tenkih ve Tavzih, Mesâbih gibi kitaplar okutuluyordu.

· Kırklı medreseler ve Hâriç elli medreseleri: Osmanlılardan önceki sultan ve emirlerin yaptırmış oldukları medreseler bu adı alıyorlardı. Müderrisleri 40 akça alıyordu. Bu medreselerin ilk sınıflarında Şerh-i Miftah, orta sınıflarında Şerh-i Mevakıf (Kelâm) ve yüksek sınıflarında da Hidâye (Fıkıh) okutuluyordu.

· Dâhil elli medreseleri: Osmanlı padişahları, şehzade anneleri, padişah kızları ve şehzadelerin yaptırdıkları medreseleri bu ad veriliyordu. Müderrisleri 50 akçe alıyordu. Aşağı sınıftakiler Hidaye, ortadakiler Telvih (Usul-ü Fıkıh) ve ilerdeki öğrenciler Keşşaf veya Kadı Beydavî tefsirlerinden birini okuyorlardı.

· Musıla-ı Sahn: Derece olarak Dâhil elli medreseleri derecesinde idi. Ancak burası Sahn-ı Seman medreselerine öğrenci yetiştiren Tetimme medreseleri olduğu için, “Sahn medreselerine götüren” anlamında bu ismi

almışlardı. Okutulan dersler de Dâhil elli medreselerinde okutulan dersler idi.

· Sahn-ı Semân medreseleri: Fatih Külliyesi içindeki en yüksek medreseler idiler. Müderrisleri 60 akça alan Musılâ-ı Sahn müderrislerinden daha çok ücret alırlardı.

Gerek müderrislerin yükselirken, gerekse öğrencilerin bir yukarı kademedeki medreseler derslerine devam ederken, aşağıdaki medreseleri bitirmeleri, buradaki dersleri okuduklarına ve anladıklarına dair müderrislerden belge almaları gerekiyordu. Öğrenci geçişlerinde bu medreseler sıralamasına dikkat edilmesi üzerine birçok fermanlar yayınlandığını, ama gene de sık sık bu sıralamanın bozulduğunu görüyoruz.

Süleymaniye Külliyesi yaptırıldıktan sonra medrese sıralamasına “İbtida-i Altmışlı” ve “Hareket-i Altmışlı” kademeleri ile Mûsıla-ı Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Dârü'l-hadis medreseleri kademeleri eklenmişti. Ayna zamanda maaşı az olan medreseler arasında da bazı yeni sınıflamalarda yapılmıştı.

Fatih'in büyük külliyesi yaptırılınca, İstanbul'un ilk Türk yükseköğretim kurumları olan bu medreseler bütün öğrencileri, araç-gereçleri ve müderrisleriyle oraya taşınmışlardı.

Fatih külliyesi, Ayasofya kadar muhteşem olan bir kilisenin yıkıntıları temizletilerek, İstanbul'un muhteşem tepelerinden birinin üzerine yaptırılmıştı. Külliyenin yapımı 1462'den 1470 yılına kadar sürdü. Külliye bir câmi, tetimme ve Semaniye medreseleri, türbe, Dârüşşifa, hamam, imaret (aşhane, misafirhane), Tabhane (takat, kuvvet verilen yer), bâlâhaneler (misafir odaları), 4 tane muvakkıthane (zaman ölçme yerleri) ve bir de mekteb-i şerif (ilkokul) vardı. Medresenin müderrisleri de bu civardaki evlerde oturduğundan, daha sonraki yüzyıllar içinde İstanbul'un Fatih semti tam bir yükseköğretim semti olmuştur (Bu durum 1918 yangınına kadar devam etmiştir).

Semaniye medreseleri Külliyenin Akdeniz ve Karadeniz taraflarında idi. Bunların hizasında 8 medrese daha vardı ve bunlar, Semaniye Medreselerine öğrenci hazırlayan Tetimme Medreseleri idiler.

Tetimme medreselerine “Musılâ-ı sahn” da denilirdi. Burada okuyan öğrencilerin adları da “suhte” (daha sonra “softa” olmuştur) idi. Sahn medreselerinin tam arkasına rastlayan bu medreselerin yapı planları da

onlara benzemiyordu. Tetimmeler sınıf sınıf ayrılmakta idi ve bu ayrım “baş” ve “ayak” tabirleriyle yapılıyordu.

Suhteler “mukaddimat-ı ulûm”u okuduktan sonra “mülazım” olur ve ihtisas yaparlardı. Bunların da bir kısmı Sahn medreselerine geçerek “dânişmend” olurlardı. Her Tetimmede 8 hücre, her hücrede de önceleri üç öğrenci olurdu. Daha sonraları nüfus artınca, buralarda kalan öğrenci sayısı da artmıştır. Suhteler, derslerini “muid”lerden ve “müsteiddin” öğrencilerden alırlardı.

Semaniye medreselerine “Kurşunlu medreseler” de denir. Bunlar öğrencilerini “Hâriç”ten ve Tetimme medreselerinden alırlardı. Bunlar, Külliye'nin ve devrinin ihtisas medreseleri idiler ve burada her dânişmende bir oda veriliyordu. Sekiz medreseden her birinin bir büyük dersaneleri ve ayrıca 20 tane de odası vardı.

Fatih medreseleri naklî ve aklî bilimlerde öğrenci yetiştirmek için kurulmuş medreselerdi. “Sahn” sözü, önceleri yalnız bu medreseler için kullanılırken sonra başka medreselere de ad olarak verilmiştir. Fatih Külliyesi'nin bir kütüphanesi olduğu gibi, ayrıca medreselerin de kütüphaneleri vardı.

Külliye hakkındaki bilgileri elimizdeki çeşitli vakfiyelerinden elde ediyoruz. Buna göre, külliye'nin tatil günleri Salı idi. Bayram ve Kandil günlerinin dışında Ramazan ayı da tatil olurdu. Medresede dersler sabah ve akşam dersleri olarak belirleniyordu. Öğle ile ikindi arası dinlenme zamanıydı.

Medreselerde Ali Kuşçu tarafından düzenlenen bir okutma planının olduğu, hattâ bunun “Kânûnnâme” şeklinde yapıldığı da biliniyor, ama bugüne kadar ele geçirilememiştir. Kanunî devrinde bu medreseler şer'î ilimler ihtisası yapılan medreseler olmuşlar, Süleymaniye medreseleri de aklî ilimlerin ihtisas yeri olmuştur.

Süleymaniye Külliyesi, 16. yüzyılın ortalarına doğru Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Mimarı, Mimar Sinan'dır. Eski Saray mevkiinde, İstanbul'un meşhur yedi tepesinden biri olan Süleymaniye tepesi üzerindedir.

Külliye'nin öğretim elemanları, câmi merkeze alınmak sûretiyle kuzey tarafta Medrese-i Evvel ve Medrese-i Sâni, güney tarafta Medrese-i Sâlis ve Medrese-i Râbi, kible tarafında Dârülhadis, güney batısında Tıp medresesi

vardır. Bunların dışında Külliyyede mektep, kütüphane, hamam, Tabhane, İmaret ve Dârüşşifa da bulunmaktadır.

Buradan da şunu çıkartabiliyoruz: Süleymaniye Külliyesinde 6 tane medrese vardı ve buralarda tıp, tabiiye, riyaziye ve dinî, hukukî ve edebî bilimlerin öğretimi yapılıyordu. Süleymaniye külliyesinin yapımı oldukça uzun sürmüş, Câmî 1556'da bitmiş olmasına karşın kuzeydeki medreseler câmiden daha önce (1552), Dârül-hadis 1557, batıdaki medreseler ise 1559 yılında bitmiştir.

Medreselerin müderrislerinin yevmiyeleri 60'ar akçe idi. Dârülhadis müderrisinin yevmiyesi ise 100 akçe idi. Bu medreselerde, zamanın en meşhur müderrisleri ders vermişlerdir. Tıp medresesinde de ders verecek tabibin hekimbaşılığa aday olabilecek kadar uzman olması istenmişti.

Öğrenciler medresenin “hücre”lerinde yatıp kalkıyorlar, günde iki defa “me'kel” denilen yemekhanede yemek yiyorlardı. Haftada dört gün ders yapılıyordu. Dâhil medreselerini bitiren öğrenciler ya Sahn-ı Seman (Fatih Külliyesinde) ya da Sahn-ı Süleymaniye'ye giriyorlardı.

Süleymaniye medreseleri yapılıncaya, Fatih zamanında kurulmuş olan medrese ve müderris derecelenmesi yeniden değişti.

1. İbtida-i Hâriç
2. Hareket-i Hâriç
3. İbtida-i Dâhil
4. Hareket-i Dâhil
5. Musıla-ı Sahn (Birçok müderris burada yığılıp kaldığı için “yatak” adını almıştı.)
6. Sahn-ı Seman
7. İbtida-i Altmışlı (60 akçe yevmiyeli 48 müderris vardı.)
8. Hareket-i Altmışlı (60 akçe yevmiyeli 32 müderris vardı.)
9. Musıla-ı Süleymaniye
10. Hâmise-i Süleymaniye
11. Süleymaniye Kibar-ı müderrisîn
12. Dârülhadis

Dârülhadis müderrisleri, isterlerse, “mahreç mevleviyeti” denilen bazı şehirlerin kadılıklarına geçebiliyorlardı. Her kademede kaç müderrisin bulunabileceğine dâir çeşitli nizamlar konulmuş, ancak müderris sayısı arttıkça kadrolar kabarmış, hattâ ek kademeler konulmuştur.

Osmanlı medreselerinin Balkanlarda da yayılmalarını sağladığı aşığı yukarı 1660 yıllarında, İstanbul ve Rumeli'deki medreselerin yerlerine ve

derecelerine bakmak da yararlı olacaktır. O tarihlerdeki bir durumu bildiren Rumeli Kazaskerliğine bağlı medreselerin Rûznamesi (medreselerin, müderrislerin ve kadıların yerleri, dereceleri, atama ve azil kararnameleleri v.s.) o zamanki medreseler sınıflamasını şu şekilde vermektedir:

1.	Onlu	medreseler
2.	Onbeşli	medreseler
3.	Onsekizli	medreseler
4.	Yirmili	medreseler
5.	Yirmibeşli	medreseler
6.	Otuzlu	medreseler
7.	Kırkılı	medreseler
8.	Ellili	medreseler
9. Altmışlı medreseler		

Bu sıralamadaki küçük yevmiyeli medreseler pek çok yerlere yayılmış olduğundan, bu düzeylerde belli bir eğitim eşitliği sağlanmıştı.

Medreselerin bozulması

Osmanlı medreselerinin bozulması, ilk defa belirgin olarak bazı müderrislerin terfileri normal yolların dışında yapılması yoluyla, Kanunî zamanında başlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise, bozulma yayılarak ve çeşitlenerek büyümüştür.

Kanuni döneminde, padişahın bazı kişileri alt kademelerde müderrislik yapmadan üst kademelere ataması, ilmiye mensupları arasındaki bozulmanın başlangıç noktaları olmuştur. Hocazadeler, Fenarizadeler gibi bazı ulema soyları ortaya çıkmıştır. Bu durumu meşrulaştırmak için "Hocazadeler Kanunu" gibi resmî destekler sağlanmıştır.

Bu tür bozulmalar daha sonra II. Selim, III. Murad ve III. Mehmet dönemlerinde çoğalmış; 16. yüzyıl sonlarında ise hem medrese öğretimi hem de ilmiye sınıfı tamamen bir kargaşanın içine düşmüştür. Birçok "mevali gözdeler", soylarının adından faydalanarak kısa zamanda üst rütbelere yükselmişlerdir. İltimas ve rüşvetle pek çok kişi kadılık ve müderrislik görevlerine atanmışlardır. Bu şekilde müderris olanlar medresede ders vermemeye başlamışlardır. Ayda bir kere bile medreseye varmayan müderrisler türemiştir. Bunlar medreseye varsalar ders dinleyecek öğrenci bulamamışlar; öğrenci bulsalar ders verecek bilgiden yoksun olmuşlardır.

Hocazadelere, büluğ çağına geldiğinde "Dâhil elli" derecesinde müderrislikler, Müftüzadelere "Hariç", Kadıasker oğullarına "ibtidai kırkılı",

İstanbul kadılarının oğullarına da “yirmibeşli”, “otuzlu” medreseler verilmesi âdet olmuştur.

Ağaların, paşaların oğulları ne okumuş ne yazmış, ne de bilim öğrenmeye heveskâr olmuşlardır. Ama bir yolunu bularak medrese mezunu sayılmışlardır.

Rüşvet ve iltimasın alabildiğine arttığı bir toplumda, bilginin ve faziletin hiç bir ayırıcı ve üstün özelliği kalmamıştır. Her mevki, akçesi olanların eline geçmiştir.

İsmi var cismi yok medreselere müderrisler atanmış, "akçesi var dersi yok" olan bu müderrisler "dânişmendsüzlük ayubtur" diye pek çok cahil kişiyi öğrenci olarak etrafına toplamıştır.

Medreselerin öğretim programları alabildiğine karışmış; XVI. yüzyılın ilk yarısında 2-3 yıl olarak belirlenen öğretim süreleri, aynı yüzyılın ikinci yarısında bir yıl, altı ay, üç ay gibi giderek azalmıştır. Doğal olarak bu kısalan süre içinde uygulanması öngörülen ders programı da giderek küçültülmüş, kuşa çevrilmiştir.

Üstelik bazı dersler hakkındaki tutum da değişmiş, Fatih zamanında "kânün üzre şugl oluna" diye okutulması yasalaştırılan bazı kitaplar (“Şerh-i Mevâkîf”, “Haşiye-i Tecrîd”), “bu dersler felsefiyattır” denilerek daha sonraki dönemlerde "Hidaye", "Ekmel" gibi biraz daha az felsefî olan kitaplarla değiştirilmiş, daha sonra bunlar da ortadan kaldırılmış; medrese felsefî ve müspet ilimlere düşman bir kurum haline getirilmiştir.

Ayrıca büyük bir yersiz-yurtsuz insanlar topluluğu, vakıfların yatacak yer ve yemek sağlama maddelerinden dolayı medrese, imaret ve tekkelerde toplanmışlardır. Bu şekilde medreselerde toplanan insanlar, medreselerin barındırma, beslenme giderinin çok üstüne çıkmışlar, Devletin içinde bulunduğu tarım ve para bunalımlarla da Türk halkı arasında yaygın bir sosyal gerginlik doğmuştur.

Bu durum karşısında önce Selânik, Üsküp, Sofya, Filibe, Silistre gibi Balkanlardaki büyük yerleşim merkezlerini medrese öğrencileri kentlerde “cerr”, “kurban”, “salma” gibi adlarla halktan para toplamakta, bu arada yer yer ahlâka uymayan hareketler yapmaktaydılar. İlk önce medrese öğrencileri arasında başlayan kavgalar ve cinayetler, daha sonra halka ve hükümet kuvvetlerine karşı irili-ufaklı gruplar halinde şekil almaya başlamıştır.

Önce Rumeli’de başlayan medrese öğrencilerinin isyanları, kısa zamanda Anadolu’ya da yayılmıştır.

Anadolu'da Celâli ayaklanmalarının en kızışkın zamanında ortaya çıkan bu olaylarda halk ve leventlerden bazıları da medrese öğrencisi kılığında bu ayaklanmalara katılıyordu. Bazı yerlerde medrese öğrencileri sarp dağ eteklerinde "medrese" denilen binalar yapıyorlar; kışın burada kalıyorlar, bahar ve yaz aylarında bu üslerden eşkiyalığa çıkıyorlardı. Rumeli'de yalnız kentlerin içinde ve birbirinden kopuk olan medrese öğrencilerinin isyanı, Gümüşhane'den İzmit'e, tüm Batı Anadolu, Akdeniz ve Orta Anadolu bölgesine -şehir-köy demeden- yayılmıştır.

Kanuni zamanında, 1550'de başlayan medreseli isyanlarına karşı, devlet politikası yalnız ceza vermek ve cezayı şiddetlendirmek mevkiinde kalmıştır. Ancak bu politika II. Selim zamanında da devam ettiğinden, 30-40 kişilik öğrenci isyan grupları daha da örgütlenmiş; 100'lü, 200'lü gruplar ve bölge isyanları ortaya çıkmıştır. Medrese öğrencilerinin isyan hareketlerine bir takım zengin ve nüfuzlu kimseler, hükümet adamları ve hattâ müderrisler yataklık ve önderlik ediyordu. Bu arada ordu ve donanmanın Kıbrıs, Tunus gibi uzak yerlere sefere gönderilerek Anadolu'dan uzaklaştırılması, halkın ve devlet adamlarının sahipsiz kalmalarına, "Suhte" adlı medrese öğrencilerinin isyan gruplarının daha da büyümesine, soygun ve ahlâksızlıklarının daha da âdileşmesine yol açmıştır.

Anadolu ve Rumeli'den gelen binlerce sızlama ve yardım yazımına karşı, merkez hükümeti sadece isyanı önlemekle görevli kişileri teşvik, isyancılara "korku belâsına" yardım ve yataklık eden kişileri ve halkı tehdit etmekle yetinmiştir. Medrese öğrencilerinin isyanlarının yanı sıra 16. Yüzyıl ortalarından itibaren Kanuni'nin, oğulları Şehzade Mustafa ve Bayezit'a karşı savaşları ve onların etrafına toplanmış Anadolu halkının ve sipahilerin devlet sistemi dışına çıkarılması, mansıp ve tımarların para ile satılması, Amerika'dan gelen altınların Osmanlı devletine kadar gelerek Osmanlı parasının değerini düşürmesi gibi faktörler, Devletin "adalet ve ahlâk" örneği olması gereken en önemli kurumlarını bile bozmuştur. Bütün bu bozukluklar karşısında İmparatorluğun birçok yerlerinde "Celâli isyanları" denilen ayaklanmalar çıkmış, medreseli isyanları da bunlar içinde, bunlarla bütünleşmiştir.

Osmanlı medreseleri program açısından başlangıçtan gelen geleneği sürdürmüşlerdir. Bu şekilde medreselerde matematik, coğrafya ve tıp gibi bilimler okutuluyordu. Bazı medreselerde heyet (astronomi) de okutuluyordu.

XV ve XVI. yüzyıllarda Batı, bilimde yeni dallar ve yöntemlerle büyük gelişmeler gösterirken; XVII. Yüzyıl başlarından itibaren Türkiye'de müspet ve deneysel bilimlerin öğretim programlarından çıkarıldığı

görülmektedir. Kâtip Çelebi'nin "Keşfü'z-zünun" adlı eseri, Osmanlılar döneminde yazılan eserlerin açıklama bir dökümünü vermektedir. XVII. Yüzyılda yazılan bu esere göre, eserlerin %95'i tasavvuf, din, tarih ve edebiyata; ancak %5'i müspet bilimlere aittir. XVI. Yüzyıl sonlarına kadar astronomide Kadızâde Rumî'lerle ve Takiyeddin Efendilerle az çok Batı düzeyinde bir bilgi varolmuştur. Ancak XVII. yüzyılda böyle bir şey yoktur. Coğrafya alanında da XV ve XVII. Yüzyıllarda denizciler dolayısıyla çağdaş bir bilgi görülür. Ancak XVII. yüzyıllarda bu bilimin de yüzüstü bırakıldığı ortaya çıkar. Bu gerileme bütün alanlarda görülür. Öyle ki, XVII. yüzyılda mimarî bile yabancıların eline geçer.

XVII. yüzyıldaki din yorumlaması da medrese programları üzerinde etkileyici olmuştur. XVI. yüzyıl sonlarında Birgivî Mehmet Efendi, toplumdaki din ve mezhep sürtüşmelerini kaldırmak için "Tarikat-ı Muhammediye" adlı bir eser yazmıştır. Bu eser, geniş düşüncenin yerine şüphe ve tereddütün geçmesinde etkili olmuştur. Bu kitap dinen yasak olan bir sürü hareket belirlemiştir. Bu eserde bilimler de "mubah" ve "merdûd" (redd) ilimler diye ikiye ayrılmış; kelim, astroloji ve birçok tabiat bilimleri ikinci sınıfa sokulmuştur.

Birgivî'nin bu görüşü, daha sonraki yıllarda "Kadızâdeler" tarafından savunulmuştur. Dini konularda yorumlara açık görüşü savunanlara da "Sivasizâdeler" denmiştir. Daha sonra Ayasofya Camiinde vaazlar veren Üstüvanî Mehmet Efendi de bir Risale yazarak, dinen yasak hareketler çerçevesini daha da genişletmiştir. Bunların açtıkları çığırda medrese programları giderek kısırlaşmıştır.

Osmanlı eğitim sistemindeki değişme

Değişimin zorunluluğu

Osmanlı Devletinin kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar savaş zamanı toplanan eyalet askerlerinin dışında, merkezde sürekli askerlik yapan yalnız "Yeniçeri" ordusu vardı. Osmanlı Devletinin kaderi üzerinde 515 yıl olumlu veya olumsuz egemen olan, 277 yıl bir düzen içinde yürüyen bu askerî örgüt, geri kalan 257 yılını hep isyanlar, kazan kaldırmalar, Devlet işlerine karışmalar ve şunu bunu "istemezük" gibi bağıırıp çağırmalarla geçirmiştir.

Bu durum karşısında, padişahlar bu askerî örgütü dağıtarak yeni bir askerî örgüt kurmak için -bazıları başarısızlıkla da sonuçlanan- bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Osmanlı askerî eğitiminin Batılılaşmasında tek etken, Yeniçeri düzeninin bozulması, onların çıkardıkları huzursuzluklar

değildir. Bunun yanı sıra başka nedenler de vardır ki, bunlar şöyle sıralanabilir:

· Savaştaki yenilgiler: Osmanlı Devleti askerî yönden, cephede Avrupa ülkeleri ile sürekli yüz yüze idi. XVIII. Yüzyıl Avrupasında artık savaş teknik ve sanatına uygun subaylar yetişiyor ve savaş alanlarında da bunlar egemen oluyordu. Osmanlı orduları artık yalnız Avrupa orduları karşısında değil, Avrupalı uzmanlardan yararlanan Rus ve Mısır kuvvetleri karşısında bile yeniliyorlardı. Bu da Batı tekniğine göre askerî okullar kurulmasını zorunlu kılıyordu.

· Yabancı uzmanların etkisi: Orduların yenilgileri karşısında Devlet ileri gelenleri yabancı askerî uzmanlara müracaat ettiler. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen uzmanlar, askerî eğitimin Batılılaşması için önerilerde bulunmuşlar ve bilfiil de çalışmışlardır.

· Sivil hayatta medrese düzeninin ve fikirlerinin çok egemen olması, Batılılaşmanın ancak askerî alanda ve askerî kurumlar aracılığıyla olabileceği fikrini yaymıştır.

Askeri alanda Batı tipi eğitim kurumları

Humbarahane

I. Mahmut döneminde Rusya ve Avusturyalılarla Osmanlıların ilişkilerinin çok gergin olduğu bir dönemde, Bosna'da olan Kont de Bonnuval çağrıldı. Bu zat, Fransa'nın ileri gelen asilzâdelerinden ve Fransız ordusunun değerli subaylarından biri idi. XIV. Louis ile anlaşamadığından dolayı Avusturya'ya iltica etmiş ve bu ülkenin ordularıyla Fransa ve Osmanlıya karşı savaşmış; sonra da Bosna'ya yerleşmişti. Kont de Bonnuval, İstanbul'da humbaracı sınıfının komutanlığına getirildi. Kont de Bonnuval, din değiştirerek "Ahmet Paşa" adını almıştı. Humbaracı Ahmet Paşa'nın çalışmaları biraz ilerleyince, 1734 yılında Üsküdar Toptaşı'nda "Humbarahane ve Hendesehane" adlı bir askerî okul açıldı. Haseki ve Bostancılardan zeki kişileri buraya öğrenci yazıldılar, ancak yeniçeriler bunu haber alıp kuşkulandıklarından 1736'da okul tatil edildi.

1828-29 ve 1830-31 yıllarında Türkiye'ye yaptığı gezilerden sonra 1849 yılında resmen Osmanlı hizmetine girmiş olan Sir Adolphus Slade, Tersane ve donanma işlerinin düzene konulmasında iyi çalışmalar yapmış ve "Müşavir Paşa" diye tanınmıştır.

1759'da Sadrazam Ragıp Paşa tarafından eski öğrenciler ve onların çocuklarının yeniden toplanmasıyla tekrar açılan okul, III. Selim zamanına

kadar sönük bir biçimde devam etti. III. Selim 1790 yılında İsveç ve Fransa'dan uzman ve subaylar getirerek bu Okulu genişletti. 1795'te Okul lağvedilerek, öğrencileri Mühendishane'ye aktarıldı.

Tophane

Osmanlı Ordusunun ilk dönemlerinde topçuluk gayet iyi durumdaydı. Bu dönemde top döküm tekniği, zamanına göre çok yüksek bir düzeydeydi. Ancak Avrupa ordularındaki gelişmeler karşısında Osmanlı topçuluğu, kale yıkma topçuluğu idi. Oysa Avrupa orduları sahra topçuluğu ve küçük çaplı sür'at topçuluğunu geliştirmişti.

O sırada İstanbul'da Fransız elçiliğinde görevli olan Baron de Tott, topçuları yetiştirmek ve yeni topları dökmekle görevlendirildi. Burada askere hem top dökümünü hem de nişancılık eğitimlerini yaptırdı ve gösteriler düzenledi. 1795 tarihinde Mühendishane adıyla bir topçu okulu açıldı. O sırada topçu okulları subaylarına "Mühendis" deniliyordu. Bu okulda Avrupa'dan birçok kitaplar getirildi. Avrupaî talimler yapıldı.

Bu arada çeşitli Osmanlı padişahları yavaş yavaş Avrupai tarzda yeni askeri birlikler oluşturarak Yeniçeri Ocağını tamamen ortadan kaldırdılar.

Osmanlı kara ordusunun kuruluşunda özellikle Prusya Ordu düzeninin büyük etkisi olmuştur. Prusyalı subaylar Türk topçuluğunu Humbaracılık halinden çıkarmak için çok uğraştılar ve başarılı da oldular.

Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn

Osmanlı donanmasının XVIII. yüzyılda seri yenilgiler alması üzerine ve özellikle Çeşme'de Osmanlı donanmasının Rus donanması tarafından yakılması üzerine, Cezayirli Hasan Paşa'nın önerisi üzerine, Tersane-i Amire'de bir askerî okul açıldı. Okulun açılmasında Baron de Tott'un tavsiyelerinin de önemli payı olmuştur.

Deniz okulu III. Selim ve II. Mahmut döneminde dalgalı ve karışık gelişimine devam etti. 1838 yılından itibaren okulda mecburî yabancı dil Fransızca yerine İngilizce oldu. Okulda, İngilizler öğretmenlik yapmaya başladılar. Güverte, makine ve inşaiye zabitleri yetiştiren Deniz Harp Okulu (Bahriye Mektebi) 1910 yılında İngiliz Deniz Okulu sistemine göre yeni bir düzenlemeye sokuldu.

Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn

Ancak okur-yazar matematikçi topçu subaylarını tam yetiştirmek için 1791'de "Mühendishane-i Sultanî", 1795'te de "Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn" kuruldu. Buraya Humbarahane ve Mühendishane mensuplarının çocuklarıyla Enderun'dan bazı gençler alındı.

Okul, Fransız askerî okullarının programını esas olarak kabul etti. Tüm askerî öğrencilere kara ve denizle ilgili geometri, hesap ve coğrafya alanlarında gerekli savaş bilgi ve eğitimi vermek isteniyordu. Mühendishane-i Berrî, genellikle topçu subayları yetiştirirdi.

Daha sonra Kara ordusunun kurmayları da bu okuldan çıkmıştı. 1834 yılında Harbiye Mektebi açıldıktan sonra, Mühendishane-i Berrî, topçu ve istihkamat okulu haline geldi.

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye

Ancak XIX. Yüzyıl -her alanda olduğu gibi- tıp alanında da çok önemli değişmelerin olduğu bir yüzyıl idi. Avrupa tıbbı zaten Rönesanstan itibaren çok önemli gelişmeler yaparak Doğu tıbbını geri bırakmıştır.

Türkiye'de Batı örneğine göre bir Tıbbiye kurma girişimi 1826 yılında hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin girişimleri ile başladı. Yeni kurulan ordunun hasta ve yaralı erlerine bakılmak için açılan Okulun orijinal adı, "Tıbhane-i Amire ve Cerrahane-i Mamure" idi. İlk kuruluşunda tamamen Doğu gelenekleri egemen olan Okulda, 1831'den itibaren Topkapı Sarayı içinde Sade de Calère'in yönetiminden Fransızca öğretim yapılmaya başlandı. Daha sonra 1838 de Viyana'dan Doktor Bernard getirildi, Galatasaray binasına taşınarak önemli ıslahat yapıldı. 1845'ten itibaren Tıbbiye'ye bir de lise sınıfları açıldı.

Daha sonra Türkçe tıp öğretimi yapmak üzere, sivil Tıbbiye kuruldu (1866). Ama ancak 1870 yılından itibaren Tıbbiye'deki öğretim dili Türkçe olabildi.

Tıbbiye Mektebi de 1909 yılında sivil tıbbiye ile birleştirildi. Üniversite'nin Tıp Fakültesi içinde askerî öğrenci olarak okumaya başladılar.

Harp Okulu (Mekteb-i Harbiye)

Napolyon Ordusu Mısır'a gelip gittikten sonra ve Süveyş Kanalı'nın Fransızlar tarafından açılmasından sonra, bazı Fransızların Mısır'da kalmaları ve Mehmet Ali Paşa'nın da gerek bunlardan çok iyi yararlanarak, gerekse bunların da tavsiyeleriyle Fransa'ya çok sayıda öğrenci göndererek,

Mısır'da sivil ve asker çok sayıda okul kurarak sağladığı başarı, II. Mahmut'un çok dikkatini çekmişti. Özellikle Mısır ordusunun Kütahya'ya kadar ilerleyerek Osmanlı hükümdarının Rusya'dan somut yardım getirmesi, artık Mısır gerçeğini çok iyi değerlendirmek gereğini ortaya koyuyordu. Bu durum karşısında 1834 yılında Maçka Kışlasında bir "Mekteb-i Harbiye" kuruldu. Okula ilk alınan öğrenciler okuma-yazma bilmez ama yetenekli erler idi. Bunlar çeşitli aşamalardan geçirilerek subay yetiştirilirdi. Esasen, o zaman var olan diğer askerî okullar da aynı yolu izliyorlardı.

Harbiye'deki ilk önemli ıslahat 1837'de Mehmet Ali Paşa'nın yanından gelen bir subay tarafından yapıldı. Bu ıslahatla, kuruluş biraz okul biçimine girdi. 1834'te ilkokul düzeyinde bir eğitim ile işe başlayan Okul, 14 yıl sonra ilk subaylarını çıkardı. 1848 yılında bir yıl öğretim süreli Erkân-ı Harbiye Mektebi açıldı. Daha sonra askerî okulların rüşdiye kısımları da açıldı (1875). Harbiye'deki esas yenilikler 1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra olmuştur. O zamana kadar Fransa Harp Okulu örneğine göre öğretim yapan okul, Alman subayı Von der Goltz tarafından Alman sistemine göre kurulmuştur (1884).

Burada sayılan ana askerî okullar dışında çeşitli adlarla kurulmuş ve çeşitli hizmetler için eğitilmiş kişiler yetiştiren pek çok askerî okullar vardı. Askerî Baytar Mektebi, Piyade ve Topçu Endaht Okulları, Küçük Zabıt (Astsubay) Okulları, Piyade İhtiyat Zabitanı Okulu, Jandarma Okulları, Nalbant, Levazım, Nakliye, Süvari Tatbikat, Tayyare Talimgah Okulları vs.

SİVİL EĞİTİMİN BATILILAŞMASI

İlköğretim

Türk ilköğretim sistemi XIX. yüzyılda büyük değişmelere uğradı. 1824'te II. Mahmut'un "ilköğretim mecburiyeti" diye yorumlanan fermanı İstanbul sınırları dışına çıkmadı ve İstanbul'da da pek önemli bir başarı kazanamadı. 1850'lerden itibaren devlet ilköğretim kademesini denetim altına almak için pek çok girişimlerde bulundu. Reform yanlılarını tuttu. Buna rağmen ilköğretim kademesinin tam denetim altına alınması ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olabildi.

Sıbyan mekteplerinde reform yapmak çok zor oluyordu. Malî yönden bu okullar genellikle vakıflara ait olduğu için, kendiliğinden bir özerklik içinde bulunuyordu. Muallimler ve çevresindeki bağınazlar da devletin buralarda yapacağı değişikliklere karşı çıkıyorlardı.

Sıbyan okullarında yazı öğretimi çok başarısız oluyordu. 1862 yılından itibaren İstanbul'daki 36 sıbyan okulunda yeni bir harf öğretme biçimi denenmeye başlandı. Devlet bu okullara parasız taş tahtalar, taş kalemler ve divitler dağıttı. Daha sonra aynı amaca yönelik numune iptidaileri kuruldu. Selânikli öğretmenlerden bir ekol ortaya çıkıp yeni bir yazı öğretme ve alfabe biçimi ortaya çıkardı. Çok sert tepkiler gören bu akım, ilköğretim ıslahatını bir "Elifba" ıslahatı haline dönüştürdü. "Hakiki"siyle, "Tecrübî"siyle binlerce Kolay Elifba yazıldı. Daha sonra çok geniş boyutlarda tartışılmaya başlanılan harf ve yazı meselesi ancak 1928'de çözümlenebildi.

Devlet, 1869'dan itibaren ilkokul programlarını bir resmî düzen içine almaya çalıştı. 1876, 1882, 1891, 1904, 1911, 1914 yıllarında ilkokul programları üzerinde yeni düzenlemelere gidildi.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ilköğretim kurumları çeşitlenmeye başlandı. "Sıbyan mektebi" terimi yenilikleri reddeden vakıf ilkokulları tarafından kullanılmaya başlandı. Bunun yanında "iptidai mektep"ler ortaya çıkmıştır. Bunlar, Eğitim Bakanlığı veya özel dernek ve kişiler tarafından kurulmuş ilkokullardır. Ayrıca gene bu dönemde köy ve kent iptidaileri de öğretim süresi bakımından ayrılmaya, dersane ve öğretmen sayısı bakımından çeşitlenmeye başlamıştır.

II. Abdülhamit döneminden itibaren Osmanlı ilkokullarında bir "Usul-ü Cedide" tartışması başladı. Eski ve yeni usul ve öğretim metodu karşısında ilkokul öğretmenleri arasında fiilî tecavüzlere varan sert çekişmeler oldu. Yönetim yeni usul taraftarlarını tuttu. Eski usul taraftarları da vakıflara sığındılar. O zaman Rusya yönetimindeki Türk topraklarında yankılanan hattâ esas gelişimini, mücâdelesini orada sürdüren ilköğretimdeki bu usul-ü cedîd, o zaman bize göre yeni, ama Avrupa'nın çoktan terk ettiği bir eski metot idi. Bu hareketin ana esasları şunlar idi:

- İlkokul medreseden ayrılacaktı.
- İlkokulların kendine özgü öğretmenleri olacak, mahalle imamı ve karısının öğretiminden kurtarılacaktır.
- Öğretmen sadece "hediye" değil "aylık" (maaş) alacaktı.
- Okuma-yazma öğretiminde "heceleme" usulü terk edilecek ve "usul-ü saftiye" veya "meddiye" denilen yeni usul okuma getirilecekti. Bu usul, her harfi ayrı ayrı değerlendirerek harf üzerinden okuma öğretmek demektir.
- Eskiden yalnız okuma öğretimine önem veriliyor, yazma hünerine pek önem verilmiyordu. Özellikle kızlara okuma yazma öğretilmiyordu. Yeni usul, yazıya ve kızlara da yazı öğretilmesine önem verilmesini istiyordu. Ayrıca kız çocukları için ayrı ilkokullar açılması isteniyordu.

· Öğretim bu programa göre yapılacak ve her yaşa göre ders kitapları yazılacaktı. Bu konu da, eski ve yeni usul taraftarları arasında çok sert tartışmalara neden oldu.

İlköğretimin zorunluluğu hususunda XIX. yüzyıl ortalarından beri bazı çalışmalar ve girişimler vardı, ancak ilköğretim paralı olmakta devam ediyordu.

II. Meşrutiyet döneminde politik zorlamalar dolayısıyla da devletin ilköğretim politikası etkinleşmeye başladı. Malî yardımlar, öğretmen meselesi, okul yapımlarına ve öğretim araç ve gereçlerine katılmalar şeklinde Devlet ülkedeki ilköğretimi kontrol altına almaya çalıştı. Genel bir ilköğretim yasası çıkarma çalışmalarına girişildi. İlköğretim müfettişleri getirildi. İlköğretimin zorunlu ve parasız olma ilkeleri herkesçe kabul edilmeye başlandı.

Ortaöğretim

Rüşdiyeler

"Rüşdiye" diye adlandırılan eğitim kurumu, Türk eğitim tarihinde önce ortaöğretim kademesinde ortaya çıkmış, lise ve ortaokul fonksiyonlarını gördükten sonra, öğretim seviyesi düşerek ilköğretim kademesine geçmiştir. Bir süre de "yüksek ilkokul" denilebilecek bir düzeyde kaldıktan sonra, 1913 yılında ilkokulların içinde erimiştir.

Ülkede çok uzun zamandan beri açılmış bulunan askerî okullar, kendisine iki şekilde öğrenci hazırladığından başarılı bir çalışma yapamıyorlardı. 1838 yılında Mühendishane, Harbiye, Tıbbiye gibi askerî okullara öğrenci hazırlamak için sıbyan okullarının üstünde bir ara öğretim kademesi kurulmak istenmiştir. Hazırlanan tasarıya göre, sıbyan okullarına "sınıf-ı evvel" denilmiş, bu yeni kurulacak okullara da "sınıf-ı sâni" denilmesi düşünülmüştü. Ancak II. Mahmut bu adı beğenmemiş, bu okullara "rüşdiye" denilmesini istemişti. Çocuklar "rüş çığı" olan 14-15 yaşına kadar bu okullarında kalacaklar, ondan sonra yüksek askerî okullara ve memuriyetlere girebileceklerdi. Gene tasarıya göre bu okullarındaki öğrenciler sıralara oturacaklar, evkafdan aylık alacaklardı. Hattâ bunun için 1838'de "Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti" adlı bir de idarî birim kurulamamıştır.

Ancak çeşitli nedenlerle "Rüşdiye" adlı okulların açılmaları 1847 yılına kadar gerçekleşmemiştir.

Burada bir noktaya dokunmak gerekiyor. Türk eğitim tarihi alanında araştırma yapanlardan çoğu, 1838 yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye

ve Mektebi Ulûm-u Edebiyye adlı iki sivil memur yetiştirme okulunu da “rüşdiye” sayarlar.

İşte, lise ayarındaki idadi ve sultaniler kuruluncaya kadar rüşdiyeler, tüm ortaöğretim kademesini temsil eden bir okul olarak kalmışlardır. Rüştiyelerin öğretim süresi ilk açıldıklarında iki yıl idi, daha sonra dört yıla, 1859 yılından itibaren de altı yıla çıkarılmıştır. Sonra tekrar beş, dört ve üç yıla indirilmiştir. Ders programı da öğretim süresinin artıp eksilmesine göre sürekli değişmiştir.

Kız rüşdiyeleri ilk defa 1859 yılında aşılmış, 1869 yılında ülke çapında açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 1870 yılında da kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek amacıyla ilk kız öğretmen okulu olan "Dârülmualimat" açılmıştır.

Rüştiye okulları II. Abdülhamit döneminde yalnız yerel hükümet dairelerine kâtip yetiştirmek amacına yönelmiş; ders programlarının esasını da yazı öğretimi teşkil etmişti. II. Meşrutiyet dönemi ise, rüşdiyelerin yıkılış dönemi olmuştur.

İdadiler

“İdadi” adlı ilk okullar, yüksek askerî okullara öğrenci hazırlayan ön-sınıflar olarak, ilk defa 1845 yılında ordu merkezleriyle Bosna'da açıldı. “İdadi” adı gerçek hüviyetini 1969 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde buldu. Bu Yönetmeliğe göre, müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşlarını birbirlerine kaynaştırmak ve ortak bir kültür içinde yetiştirmek düşüncesiyle Sancak merkezlerinde rüşdiye çıkışlı öğrencileri Sultanilere hazırlamak için üç yıllık idadiler kurulacaktı.

Bu, kağıt üzerindeki maddelerin tamamen gerçekleştirilmesi hemen mümkün olmadı. İdadilerin ülke çapında yaygınlaşmaları II. Abdülhamit döneminde olmuştur. 1881 yılından itibaren il merkezlerinden yedi yıllık, ilçe merkezlerinde de beş yıllık idadiler açılmaya başlanılmıştır. Böylece 19. yüzyıl sonlarında ülke, ortaöğretim bakımından oldukça sıkı örgülü bir örgün yapıya sahip olmuştur.

Beş yıllık idadilerin amacı, üniversite ve yüksek okullara öğrenci hazırlamak değildi. Bunlar, buldukları yörenin işlerini idare edecek, imarını sağlayacak adamlar yetiştirmeye yönelmişlerdi. Rüşdiyelerin ortadan kaldırılması ile beş yıllık idadiler ortaöğretimin ilk basamağını oluşturdu ve Cumhuriyet döneminde "Ortaokul"a dönüştüler. Yüksek okullara öğrenci hazırlayan ortaöğretim kurumları olarak tüm ülkeye yayılmış olan yedi yıllık idadiler de 1910-1913 arasında önce “sultani”ye, daha sonra da “lise”ye çevrilerek tarihe karıştılar.

Sultaniler

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devletinin ilk öğretim ile yüksek öğretim arasında bir eğitim kademesi kurma çalışmaları ile doludur. Eğitim Bakanlığı ile bir yandan ilk ve yüksek öğretim kademeleri arasında bir köprü kurmaya çalışırken; müslüman ve Hıristiyan bütün Osmanlı yurttaşlarına ortaöğretim düzeyinde ortak bir kültür ve eğitim vermek istiyordu. Bu amaçla öğretim dili Fransızca olan bir ortaöğretim kurumu 1868 yılında açıldı ve "Sultani" diye adlandırıldı.

Galatasaray'ında açılan bu sultani okulu, ilk ve ortaöğretim kademelerini içeriyordu. Galatasaray Sultanisin bir ortaöğretim kurumu olmasına rağmen hem dil hem de program ve öğretim sistemi bakımından diğer ortaöğretim kurumlarından ayrı ve üstün idi. Galatasaray lisesinin açılışından bir yıl sonra yayınlanan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"nde de vilayet merkezlerinde "Mekteb-i sultani" adlı altı yıllık eğitim kurumlarının açılması öngörülüyordu. Ancak Girit'in dışında II. Meşrutiyet dönemine kadar hiçbir sultani açılmadı.

Sayıları yetmiş geçmemesine rağmen önemli bir işe yaramayan taşra idadileri Emrullah Efendi'nin Bakanlığı zamanında ıslâh edilmek istenildi. Bakan, 23 yatılı idadiden 10 tanesini sultani haline çevirdi. Ama bu lise veya sultaniye hareketi kör topal yürüdü. 1914 yılında Şükrü Bey'in Bakanlığı sırasında da bütün yedi yıllık idadiler sultaniyeye çevrildi. ,

Öğretmen yetiştirme

Türkiye'de öğretmen yetiştirme sorununun okullar aracılığıyla çözümlenmeye çalışılması 19. Yüzyıl ortalarında olmuştur. Batı örneğine göre kurulan ve kurulması planlanan okullar, öğretmen yetiştirmenin öyle bir çerçeve içinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Orta Öğretmen Okulları

Türkiye'deki ilk öğretmen okulu kuruluşu, 16 Mart 1848'de kurulan "Dârülmualimin-i Rüşdi"dir. O zaman yeni yeni kurulmaya başlayan "Rüşdiye" adlı orta okullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu.

1870 yılında açılan Dârümuallimat, üç yıl öğretim süreli hem sıbyan okullarına, hem de kız rüşdiyelerine öğretmen yetiştiren bir kurum olarak devam etti.

Erkek öğretmen yetiştiren orta seviyedeki öğretmen okulları ise çok karmaşık bir yapıda XX. yüzyıla kadar sürmüşlerdir. Savaş yıllarında

İstanbul'daki kız ve erkek Yüksek Öğretmen Okulları içindeki izharî kısımlar da orta seviyedeki okullara öğretmen yetiştiriyordu.

İlk Öğretmen Okulları

Ülkemizde Batı zihniyetine göre ilköğretim sorunu ortaöğretimden sonra ele alındığı için, bu alandaki öğretmen okulu da -Dârümuallimin-i Rüşdî'den yirmi yıl sonra -1868 yılında "Dârümuallimin-i Sıbyan" adı ile kurulmuştur.

1875 yılından itibaren vilayet ve sancak merkezlerinde de bir ve iki yıllık "Dârümuallimin-i Sıbyan"lar açılmıştı. Bunların sayıları XX. yüzyıl başlarında 16'ya, I. Dünya Savaşı yıllarında da 30'a kadar çıkmıştı.

Yüksek Öğretmen Okulları

Yüksek Öğretmen Okullarının amacı, lise ve dengi okullara öğretmen yetiştirmektir. Bunun için de üniversite düzeyinde bir eğitim vermiştir. Ülkemizde yüksek öğretmen okulu sayılabilecek ilk tasarı, 1869 Yönetmeliğinin Büyük Dârümuallimin tasarısı idi. Bu okul 1877'de açıldı. 1880'de kapandı. Esas "Dârümuallimin-i Aliye" ise 1891'de kuruldu. Öğretim süresi 2 yıl olan bu okulda rüşdiye üstündeki okulların öğretmenini yetiştiriyordu. II. Meşrutiyetten sonra bazı derslerini üniversite ile beraber yapan bu Okul, daha sonra lağvedilerek Sâtı Bey yönetimindeki İstanbul Dârümuallimini'ne bir kısım-ı âli eklendi ve daha sonra da "Dârümuallimin-i Aliye" adını aldı. Öğretimi kâh Üniversite ile beraber kâh ondan bağımsız olarak Cumhuriyet dönemine kadar sürdü.

Meslekî ve teknik öğretim alanında çalışacak öğretmenler ise, Cumhuriyet dönemine kadar ya kendi okullarında ya da yurtdışında yetişmişlerdir.

Darülfünun

Bazı eğitim tarihçileri, Türkiye'nin Batılı anlamda ilk Üniversitesi olan "İstanbul Dârülfünun"u Fatih külliyesine bağlamak isterler. İşe medrese açısından bakılırsa 19. yüzyıla gelinceye kadar Türkiye'de üniversite dediğimiz İstanbul Darülfünunu, medreseden ayrı, Avrupa'nın üniversitelerini taklit etmek amacıyla kurulmuştur. Bu nedenle başlangıcını Fatih dönemine kadar götürmek yanlış olacaktır.

1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat, Fransız eğitim sistemine göre Türk eğitim sistemini üç kademeli olarak kurulması çalışmalarına başladı. Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye'ye sunulan tasarıda, sıbyan

okullarına ilköğretim kademesi denilerek, onun üzerine medreselerden ayrı bir orta ve yüksek öğretim kademesi kurulacaktı. Ortaöğretim "rüşdiye" mektepleri kurulusp yayılarak meydana getirilecek, yüksek öğretim düzeyinde ise yatılı bir "Dârülfünun" kurulacaktı.

Gerçekten de İtalya'dan Fasoti adında bir mimar ayda 100 altın maaşla getirilmiş ve Sultanahmet'le Ayasofya arasında üç katlı bir bina ancak 19 yılda yaptırılabilmiştir (1845-1864). Bu bina bir ara Kırım Savaşı dolayısıyla askerî hastahane olmuş, Maliye, Adliye ve Evkaf Nezaretleri, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan, İstanbul Vilayet binası ve mahkeme olarak kullanılmış ve sonra da yanmıştır (1933).

Ancak bu binanın yapımı daha tamamlanmadan 1863'te binanın tamamlanmış kısımlarında Dârülfünun derslerine başlanılmıştır. Dersler herkese açık konferanslar biçimindeydi. Derviş Paşa Fizik, Hekimbaşı Salih Efendi nebatat, Ahmet Vefik Efendi Tarih, Ahmet Cevdet Efendi Tabii Coğrafya, Münecimbaşı Osman Saip Efendi de heyet üzerine konferanslar veriyordu. Konferansları sürekli izleyen bir öğrenci zümresi de vardı. Ancak bu olumsuz bir tecrübe oldu. Dinleyicilerin bilgi düzeyleri dersleri anlamaya yeterli değildi. Konferanslar pek ciddiye alınmıyordu. Dinleyicilerin ve ders verenlerin büyük çoğunluğu devlet memuru idiler.

1865 yılında bu konferanslar esas Dârülfünun binasında çıkarılarak (Maliye Nezareti olmuş) Divan yolunda Nuri Efendi Konağı'na taşındı ve oranın da içinde kütüphanesiyle beraber yanması üzerine, yeni bir binada konferanslara devam edilmedi.

Dârülfünun'un ikinci kez gündeme gelmesi, Saffet Paşa'nın hazırlayıp yayınladığı 1869 "Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi" ile olmuştur. Bu yönetmeliğin 79-129. maddeleri İstanbul'da bir Dârülfünun-u Osmanî kurulmasını öngörülyordu. Bu üniversite "hikmet ve edebiyat", "hukuk", "ulûm-u tabiiye ve riyaziye" diye üç kürsüden oluşacaktı. Öğretim süresi üç yıl olacak şekilde ders programı da hazırlanmıştı. Türkçe ders yapacak "müderresler" yetişinceye kadar Fransızca da ders yapılabilecekti. Üniversitenin diğer hususlarına dair ayrıntılar da tespit edilmişti.

Bu Dârülfünun ders yapabilmesi için Çemberlitaş'ta bir yeni bina yatırıldı (Uzun süre Maarif Nezareti olarak ve Belediye Fen Heyeti Binası olarak kullanılmıştır). Gazete ilânlarıyla kayıtlar yapıldı. Başvuran 1000 civarında öğrenciden 450'si sınavla seçildi. Ancak seçilenlerin büyük çoğunluğu medrese öğrencisi oldukları ve onlar da 3 aylar cerrine çıktıkları için, açılış Ramazan Bayramı ertesine bırakılmış ve Ramazan süresince Üniversite resmen atanmış öğretmenlerce, halka açık gece dersleri

düzenleniyor. Ancak bu dersler (Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır) seviye olarak ilk öğretim düzeyinde diye nitelenmektedir. Ama bu karar daha sonraki duruma bakarak verilmiştir!

Bu ikinci Dârülfünun da 1870'te büyük törenlerle açılmıştır; ancak Yönetmelikte belirlenen bütün dersleri verecek öğretmen ve ders kitabı bulunmadığından haftada 5 gün ve ikişer saat ders yapılabilmiştir.

Ancak bu dersler sırasında bilgisizlik, bu kurum hakkında devamlı sorunlar çıkarmıştır. Burada açılan Arapça dersleri öğrencilerin ilgisizliği yüzünden kapatılmış, Cemaladdin Afgani'nin konferanslarından birinde güya "Nübüvvet, sanatlardan bir sanattır" demesi büyük tepkilere yol açtı. Bu sözü reddeden kitaplar yazılmıştır. Oysa konuşmadan yukarıdaki gibi bir hüküm çıkarmak mümkün değildir. Ama medrese öğrencilerinin tepkisi üzerine Cemalettin Afganî yurt dışına sürülmüş, Darülfünun'un Müdürü Hoca Tahsin Efendi görevden alınmış, bu kurumu koruyan Sadrazam Ali Paşa'nın da ölmesiyle 1871 yılında kapanmıştır.

Bu Dârülfünun'un softalar baskısıyla dağılması üzerine, Maarif Nazırı Saffet Paşa, Galatasaray Lisesinde bir Üniversite kurulması için Müdür Sava Efendi (Paşa)'yi görevlendirdi. O da bu sırada Gülhane Kışlasında olan Liseyi Beyoğlu'na getirerek orada Edebiyat, Hukuk ve Turuk-u Maabir (yollar - köprüler, Fen) dallarında bir Üniversite kurdu. "Dârülfünun-u Sultanî" veya "Mekteb-i Aliye-i Sultaniye" adıyla anılan bu üniversiteye de ilânla öğrenci kaydedildi. Öğretmenlerinin çoğu Fransız ve bazıları da Rum idi. Dersler de Türkçe ve Fransızca olarak okutuluyordu. 1874 yılında açılan bu Üniversite daha devamlı olmuş, üç defa mezun vermiş, hattâ doktora tezleri bile yaptırılmıştı. Ancak 1880-81 yıllarından sonra bu okulun bir çok problemleri ortaya çıktığından, fen kısmına öğrenci bulunamadığından Maarif Nezaretince lağv edilmiştir.

Bundan sonra, Sadrazam Sait Paşa'nın II. Abdülhamid'e yaptığı - kabul edilmeyen- birkaç önerinin dışında, 20 yıl kadar yeni bir açma girişiminde bulunulmadığı görülüyor.

Ancak 1900 yılında, Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. Yıldönümünde, Mülkiye Mektebi binasında "Dârülfünun-u Şâhâne" adıyla bir Üniversite kurulmuştur. Bu Üniversitenin bir gösteriş olarak açıldığı, ayrıca gençlerin Üniversite öğretimi görmek için Avrupa'ya gitmelerini engellemek ve Abdülhamid'in maarif düşmanı olmadığını göstermek için açıldığı da iddia edilmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde Hukuk ve Tıp okulları daha önce açılmış olduğundan ve hâlâ öğretim yapmakta olduklarından, yeni açılan Dârülfünunda bunları tamamlayacak şu üç şube açılmıştı.

Edebiyat

Ulûm-u

Riyaziye

ve

Tabiiye

(Fen)

Ulum-u Aliye-i Diniye (İlâhiyat).

Bu şubelere alınacak öğrenci sayısı 25-30 civarında sınırlandırılmış, ayrı bir bina ve yönetime gereksinme duyulmadan, Mülkiye Mektebi binasında ve onun müdürünün hizmetine verilmişti. Öğretim süreleri -birer yılı doktora sınıfları olmak üzere- Fen ve Edebiyat şubelerinde 3, ilâhiyat şubelerinde 4 yıl idi. Ancak öğrenci sayısı çok sınırlı tutulduğundan, siyasî, sosyal, felsefî ve tarihî derslere programda yer verilmediğinden ve fen dersleri dahil bütün dersler maarif müfettişleri tarafından kontrol edildiğinden, üniversitedeki dersler pek yavaş geçiyordu.

II. Abdülhamid'in bu Dârülfünun'u 1908 inkılâbına kadar devam etti. 1908'den sonra ise Mülkiye Mektebi'nden çıkarılarak Zeynep Hanım Konağı'na yerleşti. Başına bağımsız bir müdür getirildi. Programlar baştan aşağı değiştirildi. Öğrenci almadaki sınırlama, öğrencilerden ücret alma kaldırıldı.

Bu dönemde Darülfünunda esas değişikliği Emrullah Efendi gerçekleştirmiştir. Emrullah Efendi Maarif Nazırlığı zamanında yeni bir yönetmelik hazırlayarak yayınladı. Bununla Üniversiteye az çok malî ve idarî bir özerklik veriliyor, ayrı bir üniversite polisi kurulması bile öneriliyordu. "İstanbul Dârülfünunu" adını alan bu kurum, Tıp Fakültesini ve Hukuk mektebini de bünyesine alarak beş şubeden oluşan bir üniversite oldu. Ayrıca Bağdat ve Konya Hukuk Mektepleriyle, İstanbul'daki Dişçilik ve Eczacılık Yüksek okulları da Darülfünuna bağlandılar.

1914-1919 yılları arasında ise Almanya'dan 20 kadar profesör, doçent, asistan getirildi. Bunlar bazı enstitüler (Dârülmesai) ve laboratuvarlar kurarak âletler getirmişler, programları kendi bilgilerine göre genişleterek Mütarekeye kadar İstanbul'da öğretim faaliyetinde bulunmuşlardır. Mütarekeden sonra anlaşmaları feshedilerek Türkiye'den çıkartılmışlardır.

1919'da yeni bir yönetmelik çıkartılarak üniversiteye ilmî muhtariyet verildi. Sınıf usulü yerine sömestir usulü kondu ve fakültelerin adı "medrese" oldu. Bu arada savaş dolayısıyla erkek nüfusun büyük ölçüde silâh altına alındığı dönemlerde Dârülfünun öğrencilerinin yaş ortalaması küçüldü ve Şubat 1914'te başlayan hanımlara Üniversite dersleri verilmesi, 1916 yılında

bir bir İnas Dârülfünunu kurulmasıyla sonuçlanmıştı. 1917 yılında da Tıbbiye'ye de kız öğrenci alınmaya başlanmış, kızlar çarşafı atamamakla beraber peçeyi kaldırmışlar, 1918 yılında da üniversitede karma konferanslar verilmeye başlanmıştır. Cumhuriyetten sonra kadınlara mutlak serbesti verilip karma eğitime tam anlamıyla izin verildikten sonra İnas Darülfünunu kapatılarak dağıtılmıştır.

Mesleki ve Teknik Öğretim

Türk eğitim tarihinde meslekî eğitimi iki aşamada incelemek lâzımdır. Birinci aşamada, sanayi devrimine kadar -bütün dünyada olduğu gibi- Türk toplumunda da geçerli olan, el sanatlarına ve toplumun genel ihtiyaçlarına ilişkin meslekî eğitim; ikinci aşamada ise sanayi devriminin getirdiği şartlara uygun olarak yapılan teknik eğitim.

İlk aşamadaki meslekî ve teknik eğitimin, Türk eğitim tarihinde iki büyük kurumu vardır: Ahi ocakları ve Enderun mektebi.

Selçuklular ve Beylikler döneminde etkili olan Ahi-esnaf örgütü toplumdaki etkisini zamanla yitirdikten sonra, ülkede meslekî yönden bir karışıklık olmasını önlemek için, 1727'den itibaren "Gedik" usulü uygulanmaya başlanmıştır. Buna göre bir kişi çıraklık- kalfalık kademelerini geçip usta olmadıkça dükkan açamazdı.

Ama Büyük Fransız Devrimi ile, Avrupa'nın lonca örgütü ve meslekî-ticarî gelenekleri özellikle 1840'lardan sonra hızla yıkılmaya başladı. Tekniğin üretime uygulanması bir sanayi devrimi yarattı. Tüm dünyanın sosyal ve ekonomik hayatını değiştiren bu devrim, yerli mallar ve el sanatlarını hızla öldürmeye başladı.

Önceleri bazı el mahareti olan askerleri pratik bir biçimde yetiştirerek yürütülmeye çalışılan askerî fabrikalar için eleman yetiştirmek amacıyla, -daha sonra oldukça örgün bir meslekî eğitim veren- "idadi-i sanayi alayları" kuruldu.

Bu arada Osmanlı Devleti'nin Niş Valisi olan Mithat Paşa'nın 1861 yılında Niş'teki müslüman ve Hıristiyan kimsesiz çocukları toplayarak "İslâhhane" adıyla sanat öğreten bir hayır kurumunu meydana getirdiğini görüyoruz. Mithat Paşa daha sonra aynı tip kurumları başka yerlerde de açtı. Bunun sonucunda özellikle çuha dokuması çok gelişti. Bu örnek girişimler, başka valilerin de dikkatini çekti. Vilayetlerde "Islahhane komisyonları" kuruldu. Halep, Trablusgarp, Diyarbakır, Kastamonu, İzmir, Konya vs.

vilayetlerde, valilerin ve hayırsever yurttaşların girişimleriyle Islâhhaneler kuruldu.

Mithat Paşa daha sonra Şûrayı Devlet üyeliğine atanması dolayısıyla İstanbul'a geldiğinde, gene Islahhane tipi okullar kurulması konusunda çalıştı, yönetmelik hazırladı. Gerçekten de, 1868 yılında İstanbul Sanayi Mektebi'ni kurdu. Bu okullarda çocuklara terzilik, kunduracılık, debbağlık, müretteplik, arabacılık, külâhçılık, dokumacılık vs. gibi sanatlarla alfabe, yazı, Kurân, İlmihal, basit hesap ve defter tutma gibi bilgiler de veriliyordu.

Taşradaki Islâhhaneler 1885'ten itibaren "Mekteb-i Sanayi" adını almaya başladılar. İstanbul Sanayi Mektebi ise Orman, Maden, Ziraat Nezaretine bağlı olduğundan biraz daha derli toplu idi. Sanayi okullarının Birinci Dünya Savaşı sırasında çoğu kapandı. Cumhuriyet dönemine kadar ancak Edirne, İstanbul, Adana, Ankara, Bursa, Sivas, Kastamonu, Konya ve Bolu sanayi okulları güçbelâ yaşayabildi. Cumhuriyetten sonra sanayi okulları sanat okulları haline getirildi.

Maarif Nezareti'nin kadınların meslekî eğitimlerine ancak 1879 yılında, İstanbul içinde bazı okullar kurarak başladığı görülüyor. Daha sonra "kız sanayi mektebi" adını alacak bu kurumların öğretim süreleri beş yıl idi. İptidai ve rüşdî öğretim kademelerini içeren okul bir yandan normal okul programlarını uyguluyor; diğer yandan da atölyelere dikiş, örgü, dokuma, işleme, resim, çiçek vs. gibi uygulamalar yapıyorlardı. II. Meşrutiyet sırasında bazı düzeltme çalışmaları dolayısıyla kapatıldı. Daha sonra yeniden kuruldu ve 9 yıl üzerinden öğretim programı düzenlendi. Ama savaş yıllarında verimli bir çalışma yapılamadı.

Ticaret okulları

Osmanlı yönetiminin, dış borçlar sonucu iyice bunaldığı sıralarda bir ticaret okulu kurulması için çeşitli çalışmalar yapıldı. 1860, 1880, 1881 yıllarında okulun kuruluşunu gerçekleştiremeyen bazı girişimlerde bulunuldu; ancak 1881 yılında yapılan girişimde Ticaret Bakanlığına bağlı bir Ticaret Okulu kurulmak istenildi. Fakat gene başarısız oldu. En sonunda, 1883 yılında "Hamidiye Ticaret Mekteb-i Alisi" adıyla bir ticaret okulu kuruldu. İki yıl öğretim süreli bu okula, aklî bir program yapılamadığından öğretim yürümedi ve okul kapandı. 1894 yılında üç yıllık bir yüksek okul olarak tekrar açıldı. II. Meşrutiyetten sonra da kadrolu öğretmenleri olan ve tam gün öğretim yapılan bir kurum haline getirildi. Okul, o zamanki Rum, Ermeni ve İngiltere, İtalya, Rusya ve Avusturya devletlerinin ticaret okullarından çok aşağıda bir öğretim yapıyordu.

Bunların dışında Osmanlı devletinde tarım eğitimi alanında 1886-1889 yılları arasında kurulduğu tahmin edilen İstanbul Halkalı Ziraat Mektebi, XX. yüzyıl başlarında çok şeyler beklenilerek ülkenin 12 yerinde kurulan Ziraat Ameliyat mektepleri, 1910 yılından sonra Siroz, Hama, Antalya, Halep vs. yerlerde açılan Çiftlik okulları, Amele mektepleri, bahçıvanlık mektepleri, ipekçiliği fenni bir şekilde öğretmek amacıyla 1887 yılında Bursa'da kurulan ve daha sonra ülkenin 5-6 yerinde açılan Darülharirler, 1868 yılında kurulan Ormancılık Okulu, kuruluşu 1848'e giden Veteriner (Baytar) okulu, Şimendifer Okulu, Mühendis Mektebi, Posta ve Telgraf Mektebi, Kadastro Mektebi, Kondüktör Mektebi gibi birçok Batı tipi meslek okulları kurulmuş ve bunlar Devletin ve toplumun modernleşmesinde önemli roller oynamışlardır.

Sonuç

Osmanlı eğitimi uzun yıllar mektep-medrese ikili sistemi üzerine kurulmuştu. Medreseler □bugünkü anlamda- orta, yüksek ve hatta yüksek lisans ve doktora kademelerini kapsayan bir eğitim veriyordu. Bu ikili sistemin dışında hafız yetiştiren Darülhuffazlar, tıp eğitimi yapılan Darüşşifalar ve Osmanlı saray görevlilerini ve dolayısıyla devlet adamlarını yetiştiren Enderun mektebi da vardı.

Bu sistem uzun yüzyıllar Osmanlı Devletinin genel ihtiyaçlarını karşıladı.

Batıda 12. yüzyılda başlayan gelişmelerin baskısını Osmanlı Devleti 18. yüzyıl içinde açık olarak hissetmeye başladı. Bu değişikliklere kendi eğitim ve bilgi üretme sistemi ile karşılık vermesi mümkün değildi. Kritik karar verme süreçlerinden sonra, Batı eğitim sistemini önce askeri bilimler ve tıp alanında; devlet organizasyonunu Fransa örneğine göre kurmaya başladıktan sonra da sivil eğitim alanında taklit etmeye başladı. Batı tipi eğitim kurumlarını devlet kendi bütçesinden kurmaya başladı. Klasik mektep-medrese sisteminde ise eğitim kurumları devletin müdahale etmekten çekindiği vakıf sistemi içinde yönetiliyordu. Devlet eskiden de medrese sistemine müdahale etmiyordu, Batı tipi eğitim kurumlarını kurmaya başladıktan sonra da bu klasik eğitim kurumlarına bir yardım yapmadığı gibi, açık müdahalelerden de kaçındı. Dolayısıyla iki sistem bir arada yaşamaya başladı.

Batı tipi eğitim kurumları sadece Osmanlı devlet görevlilerinin kurduklarından ibaret değildi. Yabancı devletler ve Osmanlı uyruğundaki Hıristiyan toplumlar da kendi çıkarları için Batı tipi eğitim kurumları kuruyorlardı. Öyle ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı

ülkesinde mektep-medrese sistemi, Batı örneğine göre oluşturulan Osmanlı eğitim sistemi, yabancı devletlerin ve azınlıkların okul sistemleri olmak üzere, amaç olarak birbirlerinden oldukça farklı dört sistem hüküm sürüyordu.

Bunlar arasındaki mücadeleyi Batı tipi Osmanlı devlet okulları kazandı. Çünkü klasik Osmanlı eğitimini oluşturan mektep ve medreselere yeni yatırım yapılmadığı gibi, zaman içinde vakıfların hemeh hepsinin düzeni bozuluyordu. Fatih ve Kanuni'den başka, klasik sistemi destekleyecek külliyeler kuran padişahlar çıkmamıştı. II. Abdülhamit başta olmak üzere, son dönem Osmanlı padişahları tercihlerini hep Batı tipi eğitim kurumlarından yana kullanmışlar, devlet yatırımlarını oraya yöneltmişlerdi.

Osmanlı Devletini ortadan kaldıran savaş yılları içinde, ilerde Türkiye Cumhuriyeti'ni rahatlatıcak şekilde birtakım gelişmeler oldu. Ermeniler uzun süre devam eden isyan ve ayaklanmaların sonunda büyük ölçüde ülkeyi terk ettiler. Rum azınlık daha I.Dünya Savaşı yıllarından itibaren Yunanistan'a göçe başlamıştı, Kurtuluş Savaşından sonraki "mübadele" içinde büyük ölçüde Yunanistan'a geçtiler. Dolayısıyla Osmanlının çöküş döneminde Türkiye örgütlü ve dini farklı azınlıklardan böylece kurtulmuş oldu. I. Dünya Savaşı'na Almanya safında giren Türkiye, Alman ve Avusturya dışındaki yabancı devlet okullarını Savaş başlarında kapatmıştı. Almanya Savaşı kaybedip İngilizler Türk politikasına hakim olunca da kendi okullarını açtırmaya çalışıp Alman ve Avusturya okullarını kapattırdı. Daha sonra başlayan savaş yılları içinde hiçbir yabancı devletin okul sistemi tekrar etkin hale gelemedi. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti, laik eğitim politikasını uygularken çok büyük engellerle karşılaşmadı.

Türkiye Cumhuriyeti 1924 yılında "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" çerçevesinde aşağı yukarı bin yıllık geçmişi olan medreseleri kapatıp öğrenci ve öğretmenlerini ortaöğretim kurumlarına aktardığında, medreselerden de önemli bir direniş görmedi. Zaten medreseler doğal ömürlerini bitirmişler, devlet bütçesi desteğinde örgütlenen, öğretmenleri yetişen, mezunları devlet çarkını çeviren yeni sistemle mücadele edemezdi. II. Abdülhamit döneminde uygulanan medrese öğrencilerine askerden muafiyet uygulaması da bu kurumların disiplinini alabildiğine bozmuş, ciddi din eğitimini ilk başlardaki gibi Fatih ve Bayezıt Camilerine kaçırılmıştı. Dolayısıyla medreselerin klasik sistemde devam etmesi zaten mümkün değildi. Medreselerin ıslahı için hazırlanan program taslaklarına bakıldığında, bu kurumların büyük ölçüde Batı tipi eğitim kurumlarının programlarını taklit etmeye başladığı, bugünkü İmam-Hatip Liselerinin programlarına benzer programlar uygulamak istedikleri görülüyordu.

Türk eğitim sistemi Osmanlılar döneminde adeta medreseden mektebe geçiş işlemini tamamlamıştı. Cumhuriyet'in laik eğitimi, dini eğitime devletin hiç karışmaması ve toplumların yapmasını da engellemesi şeklinde uygulanınca, belli bir dönem sonra din eğitimi talebi politikacıların bile kullandığı bir güç haline geldi. Bunun sonucu olarak açılan Kuran Kursları ve İmam-Hatip Okulları çağdaş eğitime Türkiye'nin yeni politik sistemine uyum gösteremediği için adeta medreselerin yeniden kurulması gibi algılandı ve Devlet bu gelişmelere karşı bir takım tedbirler almak zorunda kaldı. Eğer Türkiye'de devlet din eğitimi ciddi boyutlarda alır ve demokratik yapıyı bozmayacak şekilde devlet okullarında bu bilgilendirme ihtiyacını karşılarsa, mektep-medrese düzenini andıran Kurs ve İmam-Hatip lisesi modeline pek ihtiyacı kalmayacağı söylenebilir.

Kaynaklar

- Akgündüz, Hasan. Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi. İstanbul 1997
- Akgündüz, Hasan. Medreseler ve üniversiteler (Türk ve İngiliz örnekleri üzerinde mukayeseli bir inceleme). Diyarbakır 1998
- Aksel, Malik. Eski mahalle mektepleri. Eğitim Hareketleri. 18-19,1956. 14-15
- Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a). İstanbul: Alfa yay. 1999 7.baskı
- Atay, Hüseyin. Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. İstanbul, Dergâh Yayınları,1983
- Ayasbeyoğlu, Nevzat. Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi - Kuruluşlar ve Tarihçeler. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Aytaç, Kemal. Avrupa Eğitim Tarihi. DTCF Yay, Ankara,1980
- Baltacı, Cahit. XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Birinci, Ali. Mahalle mektebine başlama merasimi ve mektep ilahileri. II.Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Ankara 1982. 37-57.
- Bozdemir, İbrahim. Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Master Tezi 1991.
- Brehier,L. "L'Enseignement Supérieur à Constantinople dans la dernière moitié du XIe siècle" Revue Internationale de l'Enseignement Supérieure. 1899. s.110-112
- Brehier,L. "Notes sur l'Enseignement supérieur à Constantiople". Byzantion. Bruxelles 1926 s.73-94.
- Çelebi, Ahmet. İslamda Eğitim Tarihi (Çev. Ali Yardım). İstanbul: Dergah Yay. 1976.
- Ergin, Osman. İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri - dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi V cilt. . İstanbul 1977 (2. baskı).
- Ergün, Mustafa; T.Duman. 19. Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders

- Programları ve Ders Kitapları. Yeni Türkiye.7,1996. 494-511
- Ergün, Mustafa. İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914). Ankara: Ocak yay. 1996
- Ergün, Mustafa. Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 17, 1990. S.453-457
- Esin, E. “Muyanlık” Uygur “Buyan” yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (ribat) ve Selçuklu Han ile medreselerine geçiş” Malazgirt Armağanı. Ankara 1972 s.82.
- Godard, A. “L'origine de la madrasa, de la mosquée et du Caravanseraïl à quatre-Ivans” Ars Islamica XV-XVI s.1-9
- Gül, Ahmet. Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim ve Darülhadislerin yeri. Ankara 1997
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Darülfünun tarihçesine giriş I (ilk iki teşebbüs). Belleten. 210,1990. 699-738
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Darülfünun tarihçesine giriş II (üçüncü teşebbüs Darülfünun-u Sultani). Belleten. 218,1993. 201-239.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Darülfünun. Mefhum ve müessese olarak Sultan II.Abdülhamit dönemine kadar gelişmesi. Sultan II.Abdülhamit ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992. İstanbul: Edebiyat Fak. Yay. 1994. 173-190
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Mühendishane-i Berr-i Hümayun başhocası İshak Efendi. Hayatı ve çalışmaları hakkında arşiv belgelerine dayalı bir değerlendirme. Belleten 207-208,1989. 735-765
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Osmanlı İmparatorluğunda bilim, teknoloji ve sanayide modernleşme gayretleri. Osmanlı Bilimi Araştırmaları II. İstanbul: İ.Ü. E.F.yay. 1998. 1-22
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı. 150. Yılında Tanzimat. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
- İlkin, Selim. Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu ve Dönüşümü. Ankara 1993
- Kaçar, Mustafa. Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri teknik eğitimde modernleşme çalışmaları ve Mühendishanelerin kuruluşu (1808'e kadar). Osmanlı Bilimi Araştırmaları II. İstanbul: İ.Ü. E.F.yay. 1998. 69-137
- Kara, İ.; A.Birinci. Mahalle Mektebi Hatıraları. İstanbul 1997
- Koçer, Hasan Ali. Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923). Ankara: Uzman Yayınları, 1987.
- Koçer, Hasan Ali. Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967). Ankara: 1967.
- Koçu, R.Ekrem. Sıbyan mektepleri. Hayat Tarih Mecmuası. 2,1966. 24-28
- Mahmut Cevat. Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı. İstanbul: Matbaa-i Amire 1338/1922.
- Pederson. “Mescid” mad. İslâm Ansiklopedisi c.VIII.
- Sayılı,A. “Higher Education in Medieval Islam” Ankara Üniversitesi

Yıllığı. c.II (1948)'den ayrıbasım.

Talas, A. La Madrasa Nizâmiya, Paris 1939.

Tekeli, İlhan; S.İlkin. Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sistemlerinin oluşumu ve dönüşümü. Ankara: TTK yay. 1993

Uzunçarşılı, İ.H.. Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı. Ankara TTK yay. 1965

Ülkütaşır, M.Şakir. Eğitim Tarihimizde Sıbyan Mektepleri. Türk Kültürü. 33, 1965